

УДК 378.147:781

Барановська С. А.*

САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ВЧИТЕЛЯ В СИСТЕМІ ВИЩОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

Процес самовдосконалення вчителя включає два аспекти: професійний та особистісний. Творчість забезпечує ефективність функціонування системи педагогічної освіти.

Ключові слова: самовдосконалення, творчість, самостійність.

Прогресивні тенденції розвитку української держави тісно пов'язані з процесами збільшення і оновлення наукової інформації, а також із пошуком найефективніших шляхів застосування її у практичній площині. У вирішенні цього питання сучасне суспільство орієнтується на фахівців, які мають високий рівень компетентності і прагнуть до постійного вдосконалення в професійній сфері. Тому підготовка вчителя, який уміє творчо мислити і самовдосконалюватися? є актуальним завданням вищої школи. Досвід практичної роботи вищих навчальних закладів свідчить про те, що у формуванні і розвитку творчої особистості вчителя вагомими є ті компоненти процесу вдосконалення, реалізація яких найбільшою мірою забезпечує його підготовку до вирішення педагогічних завдань творчого характеру.

Обсяг творчих завдань учителя може бути різноманітним: від внесення принципів інновацій до змісту, форм і методів навчально-виховного процесу до вирішення окремих питань, які виникають у конкретних ситуаціях діяльності та спілкування з учнями. Але особлива значущість творчої діяльності вчителя зумовлюється неповторністю її основного результату – сформованої особистості школяра в усьому багатстві індивідуальної своєрідності суб'єкта. Спираючись на сильні сторони особистості й таланту, цілеспрямований творчий пошук спонукає вчителя до постійного самовдосконалення в різних ланках педагогічної діяльності, об'єктом і підсумком якої є творення особистості учня. Впливаючи творчими методами на інших, учитель створює умови для розвитку власної особистості.

У науковій літературі проблему підвищення ефективності та поліпшення педагогічних результатів пов'язують із поняттями самостійності, творчості самовдосконалення. В багатьох працях психологів і педагогів поняття самостійності, самовдосконалення і творчості вчителя розглядаються як рядопокладані і взаємопроникні. Так, І. Донцов називає процес самовдосконалення особистості способом творчої взаємодії людини із собою [1]. Л.М. Попов відносить ініціативу, самостійність до опорних характеристик формування особистості з творчим началом [3]. В.А. Крутецький, розглядаючи відношення між поняттями «активне мислення», «самостійне мислення» і «творче мислення», вважає за можливе визначити їх як концентричні кола, тобто різні рівні, причому кожен наступний є видовим щодо попереднього, родового [2]. Однак проблема самовдосконалення вчителя й донині залишається недостатньо дослідженою. Зокрема, не розкрито причинно-наслідкові зв'язки між поняттями «творчість» і «самостійність», не виявлені передумови можливості виникнення творчої індивідуальності на основі наукового аналізу, не обґрунтовані механізми ефективності функціонування педагогічної освіти в процесі самовдосконалення вчителя.

Мета статті полягає у визначенні компонентів цілісного процесу вдосконалення вчителя, а також у конкретизації цілей професійно-педагогічного самовдосконалення.

Для понять «творчість» і «самостійність» характерні прямий і зворотний зв'язок і залежність, тобто вони є функціонально взаємопов'язаними. Однак не слід плутати ці поняття і вважати їх тотожними, бо творчість (у вузькому значенні) також потребує самостійності, як і інші види діяльності.

* © Барановська С. А., 2013

Тому у відносинах «творчість» і «самостійність» насамперед слід виявити причинно-наслідковий зв'язок (що саме є причиною, а що – наслідком). Самостійність включає операційно-предметну і власне особистісну сторони, а творчість щодо самостійності займає більш суб'єктивне положення. Отже, можна стверджувати, що обидві якості є внутрішнім процесом, їх можна визначити як дві сторони тієї самої реальності. Самостійність має точку взаємозв'язку з творчістю, що свідчить про складну функціональну взаємодію між названими явищами, але на відміну від творчості, яка є цілком суб'єктивною, самостійність характеризується і зовнішньою стороною (самостійні репродуктивні дії, самостійні організаційні дії, самостійність щодо постановки цілей і завдань тощо).

Творчість порівняно із самостійністю є більш індивідуалізованою, більш спрямованою «всерединою», відтак вона більше здатна акумулювати внутрішні потенційні можливості особистості. Така активізація внутрішніх резервів особистості сприяє досягненню найвищих показників у педагогічній діяльності. Таким чином можна говорити про самостійну творчу продуктивність, про самостійні творчі дії особистості, а також про її індивідуальну неповторність, тобто про таку творчу самостійність, яка є субстанцією лише творчості. Ці положення спрямовують нас на розгляд названої якості доволі вузько, наприклад, лише відносно певних видів творчої діяльності, як виявлення самостійності у творчості, що орієнтує нас на створення сприятливих творчих умов з метою її розвитку.

Певна річ, самостійність може виявлятися і на рівні репродуктивної діяльності вчителя, основу якої становить відтворення готових зразків дій, традиційних норм і приписів, оскільки творчі та репродуктивні складові педагогічної діяльності перебувають у гармонічному взаємозв'язку.

З цього випливає, що поняття «удосконалення», «творчість», «самостійність» становлять діалектичний ланцюг одного ряду з можливістю взаємних перетворень (переходів): удосконалення ↔ творчість ↔ самостійність, в якому удосконалення зумовлюється творчим розвитком особистості, а самостійність є близьким, родовим поняттям стосовно творчості, відображуючи його суть. Водночас творчість як центр цієї послідовності визначає якісну характеристику самостійності, а також всієї ланки в цілому.

Самовдосконалення більшість авторів розуміють як ствердження своєї індивідуальності, а також пов'язують із пошуком істинного творчого «Я», яке стає інтегруючою віссю особистості. Поняття творчості у вищому розумінні передбачає поняття індивідуальності, коли суб'єктивний фактор творчого процесу, зумовлений особистісними характеристиками творця, глибоко детермінований гносеологічною природою творчості, надає процесу індивідуальності, унікальності.

Творча індивідуальність є вищою характеристикою діяльності педагога, оскільки саме за ступенем становлення та усвідомлення вчителем своєї індивідуальності здійснюваний ним педагогічний процес набуває індивідуально-неповторних рис. Взаємодіючи з учнем, педагог ніби транслює свою індивідуальність, реалізуючи потребу бути особистістю і, тим самим формуючи відповідну потребу і здібність в учнів.

Вченими встановлено, що оптимальних результатів у професійно-педагогічній діяльності можна досягнути лише на індивідуально-особистісному рівні оволодіння своєю спеціальністю у процесі творчого пошуку. Саме індивідуально-особистісний рівень передбачає усвідомлений добір і засвоєння знань, умінь і навичок відповідно до своїх особистісних характеристик, сприяючи формуванню індивідуальності вчителя.

Оскільки на певному етапі творчого розвитку змінюються почуття та поняття вчителя, він по-новому починає оцінювати свою працю: педагогічна діяльність перетворюється для нього у внутрішню, необхідну потребу. У цьому разі творчість стає виявленням багатогранної особистості вчителя, невід'ємною якістю його життєдіяльності. Тому характерною рисою творчості вчителя є постійний процес його прогресивного розвитку. Творчий учитель не зупиняється на досягнутому; він відрізняється постійним пошуком кращого результату своєї діяльності.

Творчість є механізмом ефективного розвитку вчителя, джерелом його руху до досконалості.

Постановка різноманітних цілей та завдань у процесі професійно-педагогічного вдосконалення визначає потребу вчителя в різнобічному розвитку власної особистості (рис. 1.1).

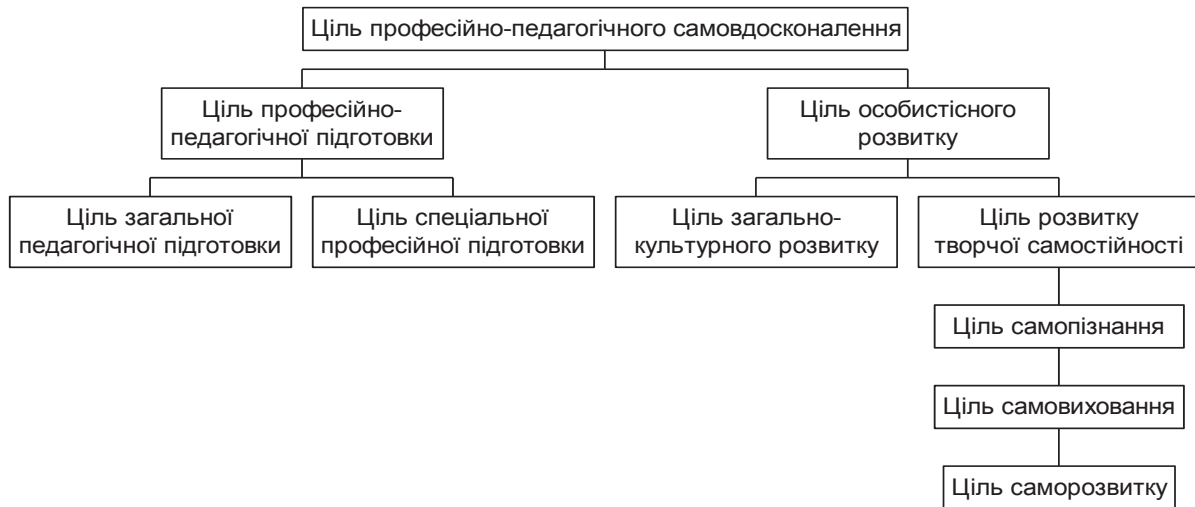

Рис 1.1 Ціль професійно-педагогічного вдосконалення

Справжній смисл самовдосконалення вчителя полягає не в кількісній багатогранності особистісних якостей, а в розумінні власної індивідуальності, яка має свій «комплекс» характеристик, а також роботи над її розвитком і збагаченням.

Цілісний процес удосконалення вчителя передбачає, з одного боку, розвиток найсильніших, найяскравіших сторін його особистості, які є опорою його професії, а з другого, включає розвиток особистісних інтересів, захоплень і нахилів поза професійною діяльністю. Робота над «непрофесійними» інтересами, захопленнями і нахилами викликає глибоке почуття задоволення і оптимізує емоційну сферу вчителя, що відображується, безумовно, і в педагогічній діяльності. Виявлення і реалізацію особистісних інтересів можна розглядати як основу самопізнання педагога, коли він вивчає і пізнає свою індивідуальну цілісність у різноманітній єдності її складових. Реалізація вчителем своїх особистісних інтересів, захоплень і нахилів є своєрідним процесом саморозкриття його особистості в інших сферах життєдіяльності, поза професією, що створює психологічні передумови для самовираження вчителя у професійній діяльності. Крім того, результати цієї реалізації можуть бути використані в навчально-виховній роботі зі школярами.

Наведемо короткі приклади. Учитель математики, який захоплюється живописом, може організувати у позакласній роботі виставку власних робіт чи робіт учнів. Педагог-музикант, який виявляє інтерес до поезії, може використовувати її на уроках музики як метод емоційного впливу на учнів під час розкриття художнього змісту музичного твору.

Таким чином, визначення індивідуальності і її формування стає важливою частиною цілісного процесу самовдосконалення вчителя і включає два аспекти: професійний і особистісний. Зазначимо, що професійний має особистісний характер, а різнобічне вдосконалення особистості учителя поза сферою професійної діяльності спрямоване на становлення, розвиток і вдосконалення його як професіонала-педагога (рис. 1.2).

Система педагогічної освіти вчителя ґрунтується на певних науково обґрунтованих принципах професійної підготовки спеціалістів вищої школи. При її вивченні ми керувалися загальнометодологічним принципом системності і цілісності, який поєднується з важливим принципом взаємодії загального, особливого та одиничного. Принцип системності і цілісності проявляється у тісному взаємозв'язку психолого-педагогічного і спеціально-музичного, а також у функціональному взаємозв'язку двох аспектів – професійного і особистісного з

детермінантою професійного в умовах інтеграції елементів особистісного характеру. Принцип взаємодії загального, особливого та одиничного виявляється в тому, що учитель повинен відповідати ряду загальних вимог, які висувають до професійних знань, умінь та навичок, з одного боку, і які водночас зберігають свої особливості, з іншого. У досвіді талановитих учителів можна бачити гармонійне поєднання загальних та індивідуальних рис, загальної спрямованості діяльності і розмаїття варіантів їхнього втілення.

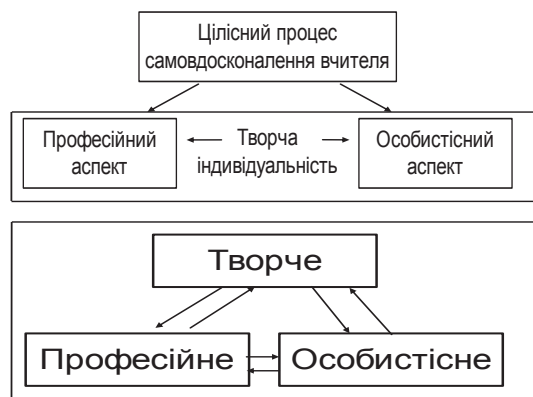

Рис. 1.2. Взаємозв'язок процесів особистісного і професійного вдосконалення учителя

Система педагогічної освіти вчителя передбачає досягнення гармонійної єдності загального, особливого та індивідуального, причому загальне може бути подано психолого-педагогічним компонентом, особливе – спеціально-музичним, а індивідуальне зумовлюється метою педагогічної освіти вчителя, спрямованою на формування, розвиток і збагачення його індивідуальності.

Взаємозв'язок компонентів системи психолого-педагогічного і спеціально-музичного допоможе вчителю підвищити результати педагогічної праці і добитися кращих показників у цілісному процесі вдосконалення його особистості. Однак ці компоненти системи є статичними і не з'ясовують її внутрішньої основи – системотворення.

Пошук шляхів ефективного функціонування системи потребує аналізу суб'єктивної сторони процесу самовдосконалення, що найбільше відповідає переліченим вище параметрам і ознакам системи, визначає її якісні характеристики. Характерною особливістю самовдосконалення вчителя є динаміка розвитку самопізнання, самовиховання і врешті-решт – саморозвитку особистості вчителя. Вона виражає цілісність, різнобічність, саморегуляцію, що створює передумови для розуміння педагогічної освіти вчителя як цілісної динамічної системи зі своїми суб'єктивно-об'єктивними залежностями.

Аналізуючи внутрішню сторону педагогічної освіти вчителя, яку можна зобразити як незавершений ряд «нескінченних» складних процесів (самопізнання, самовизначення, самоусвідомлення, саморозвиток і тощо), відзначимо спільну для них займенникову частину «само». Вона вказує на: а) спрямованість дій суб'єкта (тобто на самого себе); б) стан особливої підвищеної активності суб'єкта; в) включення саморегулятивних механізмів суб'єкта; г) характер виконання дій суб'єктом. У сукупності ці ознаки виявляють широкий діапазон градацій такої якості, як самостійність, що визначає загальний характер перебігу пізнавальних процесів, а отже, і особливого, унікального, яке виявляється в кожній особистості по-різному, у неповторній індивідуальній формі. Таким чином, самостійність є якістю, яка дає змогу педагогові ефективно здійснювати процес особистісного розвитку. Проте для правильного визначення системотворчої ознаки системи педагогічної освіти вчителя однієї лише суб'єктивної сторони не досить. Основою педагогічної діяльності є об'єктивний процес накопичення, осмислення і творчого опрацювання нових знань. Відтак учитель має оволодіти відповідними пізнавальними уміньми і навичками, які забезпечують

його самовдосконалення. У зв'язку з цим важливого значення набуває об'єктивна сторона педагогічної діяльності, пов'язана із завданнями самостійної організації, планування та практичної реалізації поставлених завдань.

Зовнішня і внутрішня сторони педагогічної діяльності вимагають певного рівня самостійності, основа якої закладається в період навчання майбутнього вчителя в педагогічному вузі.

Деякі автори зазначають, що виявити творчу індивідуальність можна за активністю, ініціативою, самостійністю, винахідливістю, адекватною самооцінкою, характером самоствердження, власним ставленням до світу. Хоча рівень виявлення цих параметрів буває неоднаковим, найважливішою серед них є самостійність. Її можна розглядати як один із феноменів, який сприяє створенню творчої індивідуальності вчителя.

На думку багатьох дослідників, з розвитком самостійності розширюються і поглиблюються зв'язки із суспільством, одночасно створюється внутрішній контур регулювання діяльності, поведінки, формується індивідуальність. Самостійність характеризує особистість з точки зору її активного самовираження, уміння орієнтуватися в нових умовах, самоствердження в діяльності з іншими людьми, а також є формою прояву індивідуальності. Деякі вчені вважають, що самостійність стає умовою формування інших сторін і властивостей особистості, а на високих рівнях розвитку проявляється як цілісна властивість особистості, тобто своєрідне поєднання індивідуальності особистості і соціальності.

У процесі розвитку самостійності виникають ознаки, які характеризують іншу структуру – індивідуальність.

На нашу думку, ознаки творчої індивідуальності, що формуються під час розвитку самостійності як якості особистості, можуть виникати з таких причин:

- а) самостійність продукує формування творчої індивідуальності (тобто першопричина криється в самій якості);
- б) творчий процес, виникнувши на певному етапі розвитку самостійності, є першоосновою формування творчої індивідуальності;
- в) певний рівень самостійності є своєрідним сприятливим «грунтом» для прояву індивідуальності, коли самостійність стає найкращою умовою для взаємопроникнення спорідненої форми в момент обопільного збігу або виникнення схожих сторін, що є, в свою чергу, явищем взаємодії на основі спільності елементів.

Ці положення є гіпотетичними, оскільки вимірювати такі явища неможливо, і про складну взаємодію і перехрещення обох понять можна робити висновок лише за зовнішніми ознаками. Так, високий рівень самостійності свідчить про створення індивідуальності, а індивідуальність часто зовні виражається в самостійних діях особистості, позиції, ставленні до різних явищ дійсності. Теоретично формувати творчу індивідуальність можна і на іншій основі, а також не ґрунтуючись на якійсь певній якості чи групі якостей. Подібне спостерігається на практиці, коли процес виявлення індивідуальності розрахований лише на її прояв, своєрідний зовнішній показ, а не на цілеспрямований розвиток. Цілком очевидно, що факт створення чи прояву індивідуальності ще не є свідченням певного рівня її розвитку. З точки зору творчого самовдосконалення особистості, це положення має істотне значення, оскільки особистість насамперед повинна вміти самостійно керувати процесом розвитку власної індивідуальності. Звідси випливає, що самостійність як внутрішній фактор розвитку особистості, щодо системи педагогічної освіти вчителя може виступити у ролі системотворчої основи і забезпечити ефективність її розвитку. Оскільки система педагогічної освіти вчителя є відкритою і регульованою, рушійною силою її розвитку стає взаємодія двох факторів: зовнішнього і внутрішнього, коли зовнішніми детермінантами професійного вдосконалення є соціальні вимоги до спеціаліста, вплив навколишнього середовища, а також сукупність педагогічних впливів.

З'ясування основних компонентів педагогічної освіти і системотворчої основи ще не визначає ефективності функціонування системи освіти вчителя. Отже, має бути якийсь

«пусковий» механізм, можливо, творчість. Щоб довести це положення, необхідно розглянути якісні характеристики системи, пов'язані з поняттями самостійності і творчості. Це орієнтує нас на вирішення таких завдань: визначення місця творчості в процесі самовдосконалення; встановлення причинно-наслідкових зв'язків між якостями (творчістю і самостійністю); визначення функціональних залежностей між цими якостями; виявлення рівня впливу однієї якості на іншу.

Розглядаючи загальновизнаний шлях розвитку самостійності від нижчого рівня (репродуктивного) до вищого (творчого), можна визначити послідовність її розвитку: 1 етап — копіювальний, 2 етап — відтворюючо-творчий, 3 етап — конструктивно-творчий. Шлях досягнення бажаного результату, тобто творчої самостійності, є водночас і шляхом розвитку творчого потенціалу особистості, коли рівень самостійності, що постійно зростає, на певному етапі стає тотожним поняттю творчості. Поетапний шлях формування вищого рівня самостійності є послідовним динамічним конструктивним процесом творчого розвитку особистості.

Однак деякі педагоги вважають, що самостійність «виявляється лише в діяльності, але це не сама діяльність, бо самостійність не має чітких меж і займає середнє місце між виконавством і творчістю. Творчість — це завжди самостійність, але самостійність — не завжди творчість». Звідси виникає запитання: Якщо самостійність є внутрішнім фактором системи, то що таке творчість у цій системі і яке місце вона в ній займає? Зазначимо, що творчість займає більш «внутрішнє» положення відносно самостійності, оскільки виникає в процесі формування і розвитку цієї якості. Тому творчість є внутрішньою якістю системи освіти вчителя і займає відносно самостійності суб'єктивне положення.

Важливо зазначити, що дія творчості проявляється в самостійності, коли вона є внутрішньою умовою розвитку самостійності і визначає її якісні характеристики. Педагоги пов'язують творчість особистості з певним рівнем самостійності, а саме: самостійним творчим пошуком, самостійним розв'язанням проблем, застосуванням знань, умінь і навичок у нових умовах; пошуком нових прийомів і способів пізнавальної діяльності, постановкою проблемних питань. Деякі вчені співвідносять самостійність із творчістю як родові і видові поняття, яке проявляється в активній інтелектуальній діяльності. Ці поняття є взаємозумовленими, взаємопов'язаними, але не тотожними. Виходячи з того, що система педагогічної освіти вчителя — це цілісний процес професійного удосконалення його особистості, творчість стає суб'єктивною характеристикою кожного компонента системи. Об'єктивна необхідність творчості в системі передбачає, що творчість: а) визначає якість системи в цілому; б) є умовою розвитку самостійності і характеризує рівень її розвитку; в) сприяє формуванню і розвитку індивідуальності вчителя.

Узагальнюючи сказане вище, можна стверджувати, що творчість є інтегратором діяльності системи і визначає рівень її ефективності. Отже, чим вищий рівень творчості в системі, чим досконаліші її творчі механізми, тим кращими є показники якості системи, тим кращі умови для розвитку самостійності, тим можливішим стає формування творчої індивідуальності.

Список використаних джерел

- 1) Донцов И.А. Самовоспитание личности: Философско-эстетические проблемы. – М. : Политиздат, 1984. – 28 с.
- 2) Крутецкий В.А. Основы педагогической психологии. – М. : Просвещение, 1972. – 51 с.
- 3) Попов Л.М. Психология самодеятельного творчества студентов. – Казань: Издательство Казанского университета, 1990. – 236 с.

The process of self-improvement of a teacher has two aspects: professional and personal. Creativity provides the operational efficiency of teacher education.

Key words: self-improvement, creativity, independence.